

ایسکی تاریخیمیز

(کوک تورکلر)

یازوچی : عبدالرحیم معصومی

کابل

هجری ۱۳۸۵ میلادی ۲۰۰۶

ایسکی تاریخیمیز

(کتوک تورکلر)

بیرینچی جلد

یازوچی : عبدالرحیم معصومی

کابل

هجري ۱۳۸۵ ميلادي ۲۰۰۶

چ

کتاب توغرسیده

- کتاب نینگ آتی : ایسکی تاریخیمیز

- یازوچی : عبدالرحیم معصومی

- باسیلگن ییلي : هجري شمسي ۱۳۸۵ میلادی ۲۰۰۶

- باسیلگن ییری : کابل

آیدین افغانستان فرهنگي انجمني نشریاتیدن (۲)

بسم الله الرحمن الرحيم
رشته غه چيكتي نېچه ذريتيم
(حضرت امير عليشېر نوالي)

تورک بېگلري . اولوسي ايشېتېنگ اوستده کوک چوکمه سه قويیده
يېر ياريلمه سه تورک اولوسي نېنگ يېريني يورتيني و کلتوريني هيچ
کيم بوزده آلمه يدي...

(بيلگه قاآن)

اوشبو کتابی مینی بوکونلرگه ییتکیزگن مهربان آتم و آتم گه هدیه قیله من

منتدار ليک

قيمتلي وقتي وياردميني ايه مسدن کتا بني باشدن آخريگه چه اوقيب، يول
قوييلگن خطالرنی توزه تگن جناب محمد عالم کوهکن گه ،ديزاین ايشيده
ياردمچي بولگن حرمتلي فضل احمد بورگيت گه و شو کبي کتابني باسيب
چيغه ريشده مادي ياردم کورسه تگن حرمتلي صبرالدين رحمانی گه منتدارليک
بيلدېره من .

ڪتاب مندرجه سي

بيرينچي فصل

صفحه

نويت

- ۱- تورڪ اولسي نينگ آنه يورتي..... ۱
- ۲- ايسڪي تورڪچه..... ۲
- ۳- ڪوڪ تورڪ آتي..... ۲
- ۴- ڪوڪ تورڪ بيراعي..... ۳
- ۵- تورڪ ملتي نينگ قوله گن الفبالر..... ۵
- ۶- ڪوڪ تورڪ اورخون الفباسي..... ۶
- ۷- ڪوڪ تورڪ امپراتورليگي نينگ اداره سيستمي..... ۷

ايڪينچي فصل

- ۸- ڪوڪ تورڪ امپراتورليگي..... ۱۰
- ۹- بيرينچي ڪوڪ تورڪ خاقانليگي..... ۱۱
- ۱۰- شرق ڪوڪ تورڪ خاقانليگي..... ۱۳
- ۱۱- غرب ڪوڪ تورڪ خاقانليگي..... ۱۴

اوچينچي فصل

- ۱۲- ايڪينچي ڪوڪ تورڪ خاقانليگي..... ۱۶

الف

- ۱۳- قاپاغان نینگ سياستيدە ايكي مهم مقصدي بار ايدي ۱۹
- ۱۴- بيلگه قان ، اولوسي اوچون ايكي فكري بار ايدي ۲۱
- ۱۵- تونيوكوك ۲۲
- ۱۶- كلتيگين ۲۳
- ۱۷- بيلگه قان ۲۴

تورتينچي فصل

- ۱۸- بينگو تاش ادبياتي ۲۶
- ۱۹- كوك تورك بينگو تاشلري ۲۷
- ۲۰- كوك تورك امپراتورليگي و دوره سي ۲۹
- ۲۱- كوك توركلرده بيل لر نينگ آتي ۳۰
- ۲۲- كوك توركلرده اوليم مراسمي ۳۱
- ۲۳- تورك اولوسي اوچون بوري نينگ اهميتي ۳۲
- ۲۴- كوك تورك ينيسي آبدە لري و كوك توركلرتو ۳۳
- غريسيده ايشلش لر ۳۳
- ۲۵- كوك توركچه متن نمونه لري ۳۴
- ۲۶- منبعلر ۳۵

سۆزباشي

قولينگيزده گي كتاب توركلرتاريخي نينگ بيرقسمهني تشكيل ايتگن كوك توركلرامپراتورليگي دوريدن بحث اېته دي. معلوم كه، بوتون تورك اولوسي نينگ اېنگ ايسكي يازووي تاريخي (ميلادي ۵۵۲ نچي ييل دن ميلادي ۷۴۵ ييلگه چه بويوك امپراتورليگ تشكيل ايتگن) كوك توركلردوريگه بارېب تقله دي. درحقيقت يهر يوزيده كي بوتون تورك اولوسي نينگ بيرينچي يازمه يادگارليكلي تاريخي كوك توركلر بيلن باشلنه دي. تاريخ، فرهنگ و اوزليگيميزني بيليش، كوك توركلر تاريخي واولردن بيزگه ميراث قالگن ارزيگولي مدني ميراثني اورگنمسدن ممكن ايمس. كوك توركلردن قالگن يازمه تاريخي- مدني آبه لرتورك ملتي نينگ ايلك يازمه اثري دير. تاشلرده يازېب قالدېرېلگن توركي تيلده گي بيرينچي خط لر، كوك توركلري رهبرلي نينگ فكرواندیشه لرېدن حكايت قىلوچي قيمتلي اثرسنه له دي.

كتاب نينگ يازبليشيدن كوزلنگن اساسي مقصود افغانستان توركلري اوزاؤتميشلريني اوزېبك تيلده يازبيلگن كتابلارقه لي اوزگه نيشگه قره تيلگن. مينگه بير نيچه كيشي بيزتوركلكيملرميز، آبه بابا لريميز كيملرېولگنلر و كهلب چيقيشيميز توغرىسيده بيلمه يميز ديگن سواللرېلن مراجعت قىليب علما جي بولسه بو باره ده كتاب يازبشيميني سؤره گن اېدېلر. اوشبو كتاب مذكورسؤراغلرېنينگ بيرقسميگه جواب بولر ديگن اميد ده من .

معلوم كە، ھربىر اولوس نىنگ اۆزىگە خاص تارىخى، ادبىياتى، تىلى، دىنى
ۋە فرەنگى بار. ھربىر مەلت اۆز تارىخى، تىل ۋە فرەنگىنى اۆرگىنىشكە مەجبۇر
ۋە ھربىر مەلت، مەلت بۆلىشى اۈچۈن تىل، تارىخ، ادبىيات ۋە فرەنگ گە ايگە
بۆلىشى كىرەك. سىز ھەممىلى كىتابخانىلار (ايسكى تارىخىمىز) نى اۆقۇپ
تۈركلەر تارىخى نىنگ بىر قىسمىدىن اۆزىمى كۆپمى خەردار بولە سىزدىگەن امىد دە
مەن اولۇغ تېنگرى مېنگە ھەممۇجان ساغلىك بىرسە انشاالله بىشكە اثرلەرنى ھەم
سىزگە تەقدىم قىلىش نىيەتەم بار.

بیرینچی فصل

تورک اولوسی نینگ آنه یورتی :

هر بیر ملت نینگ اوزیگه خاص تیلی ، فرهنگی و یورتی بوله دی . پر یوزی ده کی توپراق پارچه لریده دنیانینگ تورلی ملتلی حیات کچیره دهر . معلوم که ، اولریشب تورگن حدودلر آنه بابا لریدن میراث قالگن . بیز نینگ هم آنه بابا لر بیزیم هم اوزیورتلرینی قولدن بیرمسلیک و اونی کینگ بتیریش اوچون مجادله لر قیلیب کهلگنلر . بعضی بیر ملت لر اوزلری نینگ تاریخی بیرلرینی مدافعه و محافظه قیللمه ی یورتلری همده اوزلری نینگ تاریخی کیم لیکلرینی یوقاتگنلر . اما تورک ملتی هر چاغده آنه - بابا لردن قالگن میراثگه ایکه بولب اوز اولکه لری حدودلرینی قورقلشده کتته فدااییلیک ایتگنلر و بکون کوره میز که تورکلر ایگه بولگن کینگ توپراقده دنیا ده هیچ بیر ملت ایگه ایمس . حاضرهم تورک ملتیه منسوب خلقلر ختایدن تارتیب مرکزی آسیا همده اروپا نینگ اورتیه قسیمیه چه بولگن کهلگنلر ده استقامت قبله دهر .

تورکی خلقلرنینگ ایسکی وطنی شرقده مانچوریا دن باشلاب غریده ارال کولی و خزردهنغیزی گچه بولگن کینگ بیرساحه دن عبارت .

ایسکی تورکچه :

اساسا ایسکی تورکچه ۵۵۲ م - ۷۴۵ م ییل لر آره سیده حکم سورگن کوک تورکلر نینگ تیلی و ۷۴۵ م ییلده کوک تورکلر امپراتورلیگینی ییقگن اویغورلر نینگ تیلیدن عبارت. قاره خانیلر اویغور لر نینگ تاثیر آستیده اویغورچه سۆزلهشردیلر. شو سبیدن ایسکی تورکچه تیلی کوک تورکچه و اویغورچه دن عبارت بولیب ایکیگه بولینگن.

کوک تورک آتی :

تورک تیلی یازیتلردن باشلب کوک تورک، اویغور و قرا خانیلر) بیشینچی و اون اوچینچی عصرلر) تیللری ایسکی تورکچه بولگن. آسیا بویوک هون امپراتورلیگیدن سۆنگره هر جهتدن ایکینچی سوپر تورک امپراتورلیگی دیر. کوک تورکلر بیرینچی بارتورک دولتیینی تشکیل ایتیب و بوتون تورک ملتیه تورک آتینی بیریش شرفیه اهریشگنلر. کوک تورک دولتی ییقیلیشیدن سۆنگ تورکلر هر یانگه آیریلیب کیتیپ بشقه بشقه دولتلر قورسه لرهم تورک کلمه سینی اؤزناملریدن آلیب تشلمه گنلر. بونی اویغورتورکلری، تورکمن تورکلری، اؤزبیک تورکلری، آق چای تورکلری مثالیده کۆریش ممکن. کوک تورکلراؤزدوری نینگ اینگ بای مدنیتلی ملتیی اهدی. سیاسی تماندن کوچلی بولگن کوک تورکلر

اقتصادی تماندن هم به قوت ایدیلر... کۆک تورک امپراتورلیکی ییقلدگندن سونگ تورکی ایلنلری هر یانگه اروپا، آسیا نینگ ایریم منطقه لری اینیقسه اورتا آسیا گه بیرلشپ هر بیر آیری دولت قورسه هم کۆک تورک کلتوری، سیاستی و اداره سیستمینی اوزلشتیریپ اوندن فایده له نیشگه اینتیلگنلر. کۆک تورکلرگه کۆک تورک آتینی بیریش باره سیده محقق لر قوییده گی خلاصه گه کیلگنلر.

- کۆک کلمه سی کۆک یوزی (آسمان) معناسیده

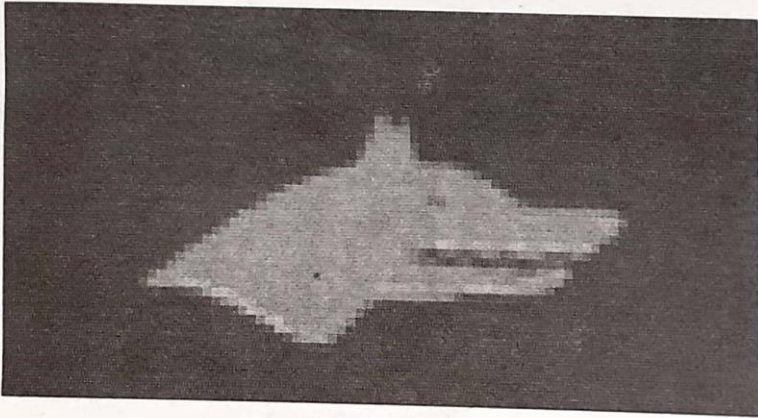
- تورک کلمه سی کوچ و قوت معناسیده

اسلامدن آلدین هم تورک ملتی تهنگری نینگ بارلیگیگه ایشاندیلر. دنیا، حیوان و انسان لر نینگ یره تگن قادر ذات بولیشی کیرکلیگی ایشانچی یوزه سیدن قیلینگن ایزله نیشلر نتیجه سیده تهنگری تعالی نینگ کۆک (آسمان) ده بولیشیگه قناعت قیلگنلر. شوندن سونگره کۆک تورک (الهی کوچ) معنا سینی افاده لوچی عباره اوله راق پیدا بولیب کۆک تورکلردولتی نینگ سیاسی همده ملت نینگ اتنیک نامی گه ایلنگن.

کۆک تورک بیراقی

دنیا سیاستیده بیرق، دولتلروملتلر نینگ مهم رمزی قدریتلریدن حسابلنه دی. بیرق بیردولت و ملت نینگ تمثیلچیسی دیر. بیرق نینگ رنگی واونده کی نشانلر هر بیر ملت نینگ اوزیگه خاص بولگن کلتور و فرهنگ، عنعنه و دنیا قره شینی تمثیل ایته دی. دنیا ده هر بیر ملتگه خاص آته بابالردن میراث قالگن بیرقلری هم بار. کۆک تورک چاغیده هم تورک ملتینی تمثیلچیسی بولگن بیرقی بار ایدی. او چاغده تورک ملتی نینگ یعنی کۆک تورکلر

بیرقی نینگ رنگی کوک رنگده بولیب بیرقده گی رمز یا سمبول بوری نینگ باشی ایدی. کوک تورکلربیرقی نینگ رنگی کوک بولیشیگه ، کوک تورکلرنینگ آسمانگه سیغینگنلیکلی سبب دپله دی . کوک تورکلربورینی دوستلیک و یخشیلیک تمثالی دهب ییلگنلیکلی باعث بوری نینگ باشینی بیرق ودولت رمزی صفتیده قبول ایتگنلر.

کوک تورک بیراقی

تورک ملتی قۆله گن الفبالر :

تورکلر بپر کره سیده ایری ایری یورتلرده استقامت ایتگن لیکلری سبب تورلی الفبالرنی قۆله گنلر. حرف سیس نینگ افاده سی بۆلگنی اوچون هر بیر سیس هر بیر تیلده تورلی حرفلر و شکل لر بیلن کورساتیلماقده. تورکلر هم اۆزلری نینگ الفبالرنی اختراع قیلیب قۆله گنلیکلری تاریخده معلوم. بو هم بیزنینگ ملتیمیز نینگ اوزاق و بای تاریخی مدنیت اېگه سی بۆلگه نیمیز نینگ دلیلی دیر. بوتون تورک ملتی نینگ قدیمی ادبیاتی نمونه لری اوز الفباسیده یازیلگن .

کۆک تورکلر چاغیده بوتون تورک اولوسی بیر قآن نینگ اطرافیده ایدیلر . دینی ، تیلی و الفباسی بیر بۆلیب بیرلیک موجود ایدی. اما کۆک تورک دولتیدن سۆنگره اویغور تورکلری چاغیده آیریلیش باشلندی . اویغوردولتی دولت آتینی اوزگرتیریب اویغور آتینی بپردی تیلی و یازووی هم اوزگردی. اوشندن سۆنگره تورکلرنینگ دنیا نینگ هر تمانیگه کیتیپ بیرله شیشی باشلندی و اهریم حدودلرده اهریم الفبالرنی قۆله دېلر .

سلجوقلی تورکلر هم تورکلر ارا الفبا بیرلیگینی تامینله شگه اورینگنلر. اسلامی - تورک یازووی آتی بیلن تورکلر اراسیده یازوو بیرلیگینی سقله گنلر. سلجوقلی تورکلردن سۆنگره غرب و شرق تورکلری و باشقه بوتون تورکلر، اسلامی - تورک الفبا سینی قۆله گنلر.

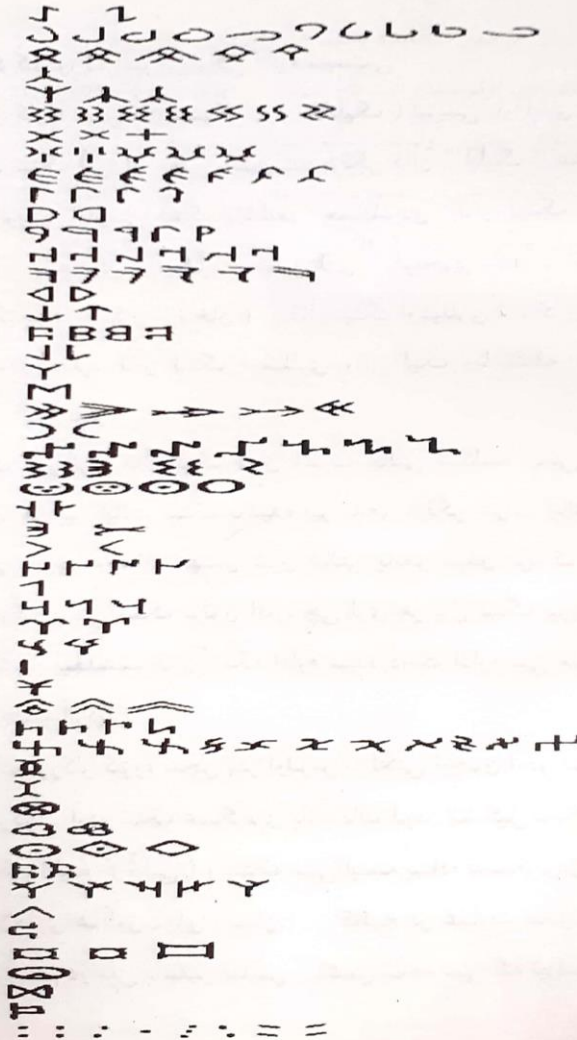
بوکون دنیا تورکلری تیل و دین بیرلیگیگه ایگه لر. فقط الفبا بیرلیگیگه ایگه ایمسلر. تورک اولوسی بوکونگه چه اورهون ، اویغور ،

عرب ، سغد ، کیریل ، لاتین ، مانئ ، براهمی ، سوریانی ، رومی و سلاف
کبی الفبالده یازگنلیکلری تاریخده معلوم .

کۆک تورک (اورهون) الفبا سی

کۆک تورک متنلریگه اورهون دریاسی چبگره سیدن تاپیلگنی اوچون اورهون
آتی بهریلگن . اورهون ده یشه گن تورکلر تمانیدن استفاده بؤلگنی اوچون
توروک ویا تورک الفباسی دهیله دی . اورهون تورک الفباسی تورک ملتیه
مخصوص بؤلگن الفبا سنه له دی . تورک اولوسی تمانیدن یره تیلگن اوشبو
الفبا ایسیق قورغان یازوویگه اوخشه یدی . هونلر ، کۆک تورکلر ، بوتون
اؤرته آسیا تورکلری و اروپا تورکلری تمانیدن استفاده قیلینگن کۆک تورک
اورهون الفبا سی ۳۸ حرف دن عبارت . تورک ۴ حرفی سیسلی (واول) و
۸ سیس نی مقابله سی دیر . ۳۴ حرفی هم سیس سیزدیر . یینه ، اوق ، قوو ،
وق ، اوق ، قو ، نیچ ، ند کبی هجا لرایری حرفلریلن کورساتیله دی .
سپسلی حرفلرنی سپس سیز حرفلر اوقیته دی . کۆک تورک اورهون یازووی
راست دن چپ تمانگه یازیله دی . کلتگین ، تونیوکۆک و بیلگه قآن آبه
لری اورهون الفبا سیده گی شاه اثرلر دیرو اوشبو اثرلر تورک ملتی نینگ
بیرینچی یازوو نمونه لری حسابلنه دی .

کوک تورک الفباسی نینگ نمونہ سی

کوک تورک امپراتورلیگی اداره سیستمی :

کوک تورکلرده عموماً اریستوکرات (خانلیک) تیزی می بار اهدی . اوتوکنده (بیرشهرنینگ آتی) یعنی باشکینتده بولگن قآن " ایللیک " عنوانی بیلن بوتون تورک اولوسی نینگ باشلیغی حسابلنردی . قآن نینگ خاتینی " کاتون " باله لری " تیگین " کیلین لری " قونچوی " دیب اته لردیلر . قآندن کیچیکلر " کان " (خان) و قآن نینگ اوغیللری " شاد ویا یابغو " دهب ناملنزاهدیلر ، قآن نینگ اوغیللری والی لیک ویا بشقه یوکسک مقاملرده ایشلردیلر .

کوک تورکلرده قآن لیک شرق و غرب ایالتی شکلیده ایکی بولیمگه آیریلگن . هر بیر ایالت نینگ باشیده بیر یابغو بولگن غرب ایالتی نینگ یابغو سی درجه و مقام جهتن شرق ایالتی یابغو سیدن بویوک سنلگن . کوک تورک دولتی نینگ بوتون اداره چی لری هر بیل نینگ بیرینچی آیی نینگ باشیده بیغلیشب قآن نینگ اداره سیده دولت اداره سی مساله لری اوستیده جلسه آلردیلر .

کوک تورکلر کؤره شچن بیر اولوس بولگنی اوچون اردو گه بویوک اهمیت بیرگن . اردو نینگ عسکرلری یاش باله لردن تشکیل تاپگن بولیب کوپچیلیگی آلیغ (آتلی) و بشقه سی ایسه پیاده عسکرلردن عبارت اهدی . سلاحرلی هم اوق ، یای (کمان) ، و قیلیچ دن عبارت اهدی . اوروش تخنیک لری هم دواملی باسقین قیلیش و دشمن ساحه سی گه تیزلیک بیلن

كېرىشەن عبارت بولگن . تورك اولوسى هر زمان آزادلىك , وطن , ملت , ناموس و بىرق اوچون كۆره شگن . هيچ بىر زمان دشمندن قورقمە گن .
 تورك اولوسى اصلاً كوچمن شكيلده يشب چارواچىلىك بيلم مشغول بولگن . دولت نىنگ اقتصادى اولوسدن آلىنگن ساليق و اوروشلرده قولگه كىلگن ماللردن تامين بولر اېدى . دولت نىنگ جغرافى ساحه سى كتته بولماقده باشله كنده تورك اولوسى زراعت , صنعت ايشلريگه اهميت بىريب كوچمنلىك حياتىدن بىرله شيشگه اوتگنلر . خصوصاً چين اىپك يولى گه اىگه بوليشلرى اقتصادلريگه بويوك تاثير قالديرگن .

ایکینچی فصل

کوک تورک امپراتورلیگی :

کوک تورک امپراتورلیگینی سیاسی و تاریخی جھتدن اوچ بولیمگه

هجره تیش ممکن:

۱- بیرینچی کوک تورک قاآن لیگی (۵۵۲ - ۶۳۰)

۲- چین حاکمیتی (۶۳۰ - ۶۸۱)

۳- ایکینچی کوک تورک قاآن لیگی (۶۸۲ - ۷۴۵)

بیرینچی کوک تورک خاقانلیگی

چین اثرلریده کوک تورکلر هونلردن کھلیب چیققن لیکلری ایتیلده دی
اسینا عایله سی بۆریدن بۆلگن دیب یازیلگن. کوک تورکلر زمانیده کوک
تورک حکمداری نینگ عایله سی گه اسینا دپیلگن. تورک ملتی نینگ
بۆریدن دنیاگه کھلیشی روایتی شو حکایه گه اساسلنگن. کوپ اوزاق زمانده
اوروش ائناسیده تورکلر ساووق قیش کونیده یمان حالتده ایکنلر بۆری کیلیب
تورکلرنی نجات بپرگن ذیله دی باشقه بیر افسانوی حکایه ده. شو سبیدن
بۆری تورک دوستی و آته سی فلسفه سی موجودو شو سبیدن بولسه کهره ک
بوتون تورکلر بۆری نینگ باشینی کیسیب تام اوستی ویا دیوار اوستیده قویه

دیگر در حقیقت بڑی نینگ باشی تورکلر نینگ ملی سمبولی بولگن. بڑی نینگ باشی قویلگن اویگہ کوز تیگمہ یدی اوشبو اویگہ جین شیطان و بلا نظر تشلہ مہ یدی ،خیر و برکت کیلہ دی دہگن توشونچہ لرموجود . اوشبو عادتورکی ایلاتلر آرہ سیدہ ہلی ہم یشہ ماقده .

کوک تورکلر تاریخ صحنہ سیگہ چیقگندہ جوآن جوآن لر حاکمیتیدہ آلتای تاغلری اطرافیدہ یشہ گنلر . تیمیرچیلیک بیلن شغللہ نیب جوآن جوآن دولتیگہ ملتبع توزاتب بیرردیلر . بومین نینگ آتہ سی آہی ان تورکلر نینگ رہبری اہدی . بو سببدن اؤنگہ " شاد" لقبی بہرلگن اہدی .

تورکلر ۵۴۶ ییل گہ جوآن جوآن دولتی گہ قرشی چیقیدیلر فقط بومین تورکلرگہ مانع بولدی . بو سببدن بومین اؤزینی بیر رہبر صفتیدہ کوروب جوآن جوآن دولتی حکمداری نینگ قیزی بیلن اویلانماق اوچون جوچی یوباردی . اما جوآن جوآن حکمداری تمانیدن رد اہتیلدی . بومین منفی جوابنی آلگندن سؤنگ قہر لہ نیب جوآن جوآن دولتیگہ قرشی اوروش قیلدی . اوروش نتیجہ سیدہ جوآن جوآن دولتی نینگ توچراق لرینی آلیب ۵۵۲ ییل اوتوکن نی مرکز اعلان قیلیب (خاقانلیگینی) دولتی قوردی وایل کاغان لقبی بیلن تانیلدی .

بومین سواش بویچہ یانیدہ تورگان ایستمی آتلی کیچیک اینی سینی یابغو(یاردمچی) اعلان قیلیب دولت نینگ غرب تمانی نینگ حاکمیتینی اونگہ بیردی . بومین کوک تورک دولتی قورگن بیلی وفات قیلدی . بیرگہ اوغلی موکان تختگہ اولتیردی . بیر یانندن ایستمی بیر یانندن موکان فتح قیلماقده اہدیلر . (۵۵۳-۵۷۲) اراسی موکان نینگ حاکمیتی بیلن اولوغ و کوچلی بیر دولت حالتیگہ ایریشکن اہدی .

چین نینگ ایسکی اثرلریده موکان کوپ تعریف قیلینگن. موکان ۵۵۵ ییلی جوآن جوآن قالدیققرینی اورتیه دن کوتاریب توپراقلریگه حاکم بولدی. اینقیسه تان و قیرغز اولکه لرینی هم اوز توپراقیگه قوشدی. کوپ قیسقه مدتده اولکه نینگ چبگه سی بیزانس و ساسانیلر چبگه سیگه اولاشدی. بوپوک سیاستچی دولت آدمی ایستمی قیزی ایران نینگ شاهی آتوشیروان گه تورموشگه چیقردی. سونگره ایران نینگ یاردمی بیلن آق هون - افتالود اورتیه دن کوتارب ایران بیلن تقسیم قیلدی. بو سبیدن اورتیه آسیا ایپک یولی گه ۵۶۴ کوک تورکلرایگه بولدیله. آتوشیروان مذکور تقسیماتگه قناعت قیلمه ی کوک تورک دولتیگه قرشی فعالیت باشله دی. شونینگدیک ایستمی بیزانسلر گه یاناشب بیزانس لر بیلن ساسانی اورتیه سیده ساواشگه سبیت بیردی. ساسانی بیزانس اوروشی نتیجه سیده ساسانیلر حاکمیتدن چتله تیلیب قیین حالتده قالدیلر. بو سبیدن بیر مدتدن سونگره اسلام اردو سی ایرانگه حمله قیلیب موفق بولدی. دولتی کته بیر کوچگه ایلنتیرگن موکان ۵۷۲ ییلده اولدی. موکان نینگ بیرریگه اوکه سی تاپو (۵۷۲ - ۵۸۱) تختگه اولتیردی.

دولت نینگ کوچلی چاغیده تختگه اولتیرگن تاپو ارقه ارقه گه کوپ مهم سیاسی ینلیش لر قیلدی. بو لردن ایکیتیه سی مهم ایدی. بیرینچسی چین حکمداری نینگ قیزی بیلن اویلانگنی و ایکینچسی بودیست لیک دینی قیبول قیلیب حمایه قیلگنی. شو کبی یانلیش لر ارقه ارقه گه رخ بیریشی خلق ایچره ناتینچ لیکلرگه سبب بولیب دولت کوچسیرله نیب پرچه له نیش درجه سیگه بیتدی. غربده کوچلی تورک دولتی قورگن ایستمی ۵۷۶ ییلده اولدی. ایستمی نینگ بیرریگه اوغلی تاردو (۵۷۶ - ۶۰۳) کیلدی. تاپو هم

۵۸۱ ییلده عالمدن اوتدی اورنیده اوکه سی نینگ اوغلی اشبارا کیلدی. اشبارا بیلن تاردو نینگ اورتیه سیده نزاغلرپیدا بولدی. یخشی خاقان بولگن اشبارا اورتیه گه بیرلیک برابرلیک کهلیرالمه دی. چین اوشبو فرصتدن استفاده قیلیب ایکی تورک حکمدار آراسیده کوپراق نفاق تشله دی. تاردو ۵۸۲ ییلده دولت نینگ غرب تمانیگه اوز دولتی اعلان قیلدی. بونینگ نتیجه سیده کوک تورک دولتی ایکی گه ایریلدی. غرب کوک تورک خاقان لیگی - شرق کوک تورک خاقان لیگی.

شرق کوک تورک خاقانلیگی

کنتیه مشکللرگه روپیه ره بولگن اشبارا اوز اردوسی ایچیده قتل و ظلمگه باشله دی. خلق اشبارا دن نفرتله نیب چین دن یاردم ایسته دی. چین حمله سی نتیجه سیده اشبارا چین نینگ حاکمیتینی قبول قیلدی. کوک تورک امپراتورلیگی حکمدار عایله لری ارا نفاق توشتی تورکلر اوز اولکه سینی ترک ایتهب چین تمانگه کوچه باشله دیلر. بو ائاده اشبارا (۵۸۷) ییلده وفات قیلدی. اشبارا دن سونگره بیر نیچه حکمدار حاکمیت تپیه سهگه کیلدی. اوشبو حکمدار لر آراسیده ضعیف حکمدارلر هم بار ایدی. بو ضعیف حکمدارلر چین لیکلر نینگ فرمانیدن اطاعت قیلیب اولرگه سالیق تۆلردیلر. اما کوچلی و سیاستلی حکمدارلر چین لیکلر نینگ فرمانیگه بوی سونمه ی اۆزلری نینگ یولیدن بارردیلر. لیکن چین اوز منفعتینی کۆزلب فعالیت لر قیلردی مثال اوچون، تورک توپراغیگه ایلچی ستاتوسو بیلن و چین لیک قیزلرنی تورک خاقان لری بیلن اویلدنرب خدماتی فعالیت لرینی سوردیریب تورک حکمدارلرینی بیریریگه توشوروب ایچ ساواش

چیقاردیلر. هریر ایچکی نزاعده معنویاتی ضعیف حکمدارلرگه یاردم قیلیب تخت گه منفعت قولگه کیریتیر ایدیلر. بیر مدت سونگره تورک خاقانی چولا چین نینگ اوشبو اوینیدن آگاه بولیب چینگه قرشی باش کوتردی فقط چین لیک خاتینی ایچیتگ تمانیدن ۶۲۱ ییلده زهرله نیب اولدیریلدی. چولا نینگ بیریکه تختگه اولتیرگن اوکه سی کیالی ینگه سی بیلن اویلا نیش غفلتیکه انجام بیردی. چین کیالی دن کوپ استفاده لر قیلدی و نهایت کیالی بیر اوروشده مغلوب بولیب چین گه یوباریلدی. ونهایت ۶۳۰ ییلده چین لیک حکمدار تا ای تیسونگ اوزینی تورکلر نینگ حکمداری اعلان قیلدی. بو بیلن شرق کوک تورکلر اوز مستقل لیگینی یوقاندیلر.

غرب کوک تورک خاقانلیگی

۵۸۲ ییلده شرک کوک تورک خاقانلریدن اوزینی ایرگن تاردو هر ایکی تمانی هم اوز اداره سی آستیکه آلیش اوچون کوپ کوچ ایشله تدی. اولکه سی نینگ حدودینی کهنکه یتیریشگه موفق بولدی. ایران نینگ ایچکی سیاستیکه اره له شیبمنفعت قولگه کیریتدی. حتا ۵۹۸ ییلده ایران نینگ شرقیکه حاکم بولدی. ۶۰۰ ییلده تورک ملتی اراسیده نفاق قتنه سینی تشله گن چین نینگ اوستیکه حمله قیلیب مهم یوتوغلرنی قولگه کیریتدی. اما چین لیکلر قاچاه دیگن ائاده سو قودوغلریگه زهر توکیب قاچدیلر. تورکلر قودوغده کی سو نینگ زهرلی بوله نلیگینی بیلمه ی ایچیب زهرلندیلر و کته تلفات بیرگن تورکلر آرقه گه چکی نیشگه مجبور بولدیلر. تاردو تورک بیرلیگینی تأمینلش اوچون کوپ کوره شدی لیکن موفق بوله آلمه دی. تاردو ۶۰۱ ییلده

چین لیکلردن مغلوب بۆلدى و ۶۰۳ يىلده كوزلردن غايىب بۆلىپ دركسىز يوقالدى.

تاردواورنىگه كىچىك نبیره سى تونگ يىغو كىلدى. تونگ يىغو (۶۱۹-۶۳۰) يىل لرى آراسىده اولكه ده آسايشته ليكنى برقرار ابدى. تونگ يىغو جوده احتياط كاربيرانسان ابدى. اولكه نى هر جهت دن توزاتتى فقط دولتى نىنگ قوباشى پارله گن چاغيده اون آقلىر و قىرلىق لر عىيان قىلدىلر تونگ يىغو ابه سى بىلن روى بىرگن مناقشه نتيجه سىده ابه سى تمانىدن ۶۳۰ يىلده اولدىرىلدى. بو كوندن سونگره اوزىنى يىغىب آلالمه گن غرب كۆك تورك خاقانلىگى چىن حاكىمىتى تركىيگه كىردى. كۆك تورك خاقانلىرىدن بعضى لرى حاكىمىت تىپه سىده بۆلسه لرهم چىن نىنگ فرمانيده ايشله شگه مجبور ابدىلر. كۆك تورك دولتى ۶۵۸ حاكىمىتى يىلده پايان تاپدى.

اوپىنچى فصل

اىككىنچى كۆك تورك خاقانلىقى

۶۳۰- ۶۸۰ لىرىدە ۵۰ يىل كۆك توركلار اوچون استىقلاللىقنى يوقىتىپ ماتىم چاغى بۆلىپ بۆلگن ايدى. اۆرتە آسپاده بىر ملت صفتىده تىل و كلتورلارنى محافظه ايتىكن بۆلسە لىرهم مستقىل بىر دولتدن محروم بولدىلر. بو بارە دە كۆك تورك آبدە لىردە "تورك اولادى بېگ بۆلىشى كىرك ايدى قل بۆلدى تورك قىزى خاتىن بۆلىشى كىرك ايدى جارىه (كىز) بۆلدى " بشقە بىر آبدە دە ايسە " اولكه سى بۆلگن ملت ايدىم اولكم قە بىردە ، خاقانى بۆلگن قوم ايدىم خاقانىم قە بىردە " دىب افسوسلە نىب يازلگن .

كۆك تورك آبدە لىردە كۆك توركلار فلاكتىگە يولىقن لىكلرىگە اوچ اساسى سىب كۆرسە تىلگن :

۱- سۆنگ كىلگن خاقان لىرنىگ تجربه سىزلىقى : اوغول آتە كىبى اوكه اكە كىبى بۆلمايدى. كىچىك كاغان لىر(خاقان) باشىگە كىلدى . حكمدارلىك قىلالمە دىلر. تورك بىگلىرى تورك آت لىرنى آتب چىن آتلىرىنى آلب ۵۰ يىل اۆزلىرىنى محكوم قىلمش لىر .

۲- تورك قومى نىنگ يانلىش حركتلىرى : " تورك ملتى آچ قالگنىده توق لىك ايسىگە كىلمس توق بۆلگنىده آچ لىك ايسىگە كىلمس ايدى. بو سىبدن خاقانىنى سوزلىرىگە قوللاق سالماي يورتىنى ترك ايتىپ غربىگە شرق گە

کیتدی بشقه خاقان لر نینگ حاکمیتیگه کیردی و اوزینی پریشان قیلدی. تېنگری هم اونگه اولیم بهردی. تورک ملتی اولدی" دیب افسوس قیلینه دی. ۳-هوشیار چین لیکلر نینگ سیاستی و تبلیغاتی: "چین قومی نینگ تیلی و تحفه سی شیرین بولر ایمیش. شیرین تیلی و تحفه سی بیرینچیده اوزاق قوم لرنی یقین قیلر سونگره اکه اوکه ایناغه و اوشه ملت نینگ ایچیگه نفاق سالیب ایچکریدن یقار ایمیش."

اوشبو ۵۰ یللیک فلاکتدن سونگره آتی کتابه لردن بیلینگن و اسینا عایله سیدن بولگن قوتلوغ ۶۸۰ ییلده استقلال اورشیگه باشله دی. تورک ملتی نینگ استقلاللی اونینگ آرزو سی ابدی. اوشبو امید بیلن بیرینچی ده چین نینگ شمال تمانیده کی تورکلر اراسیده مخفی شکلده هدفی نی یاییب اولرنی اوزیا نیگه آلدی. قوتلوغ نینگ بو حرکتی گه قوشیلگن کیشی لر سان ۵۰۰۰ کیشیگه ایئتدی. اوشبو حرکت گه سابق قومندانلردن تونیو کتوک هم حصه قوشدی.

قوتلوغ بیلن تونیو کتوک ۶۸۱ ییلده چین نینگ شمال تمانیده کی یون چو شهری گه باسقین قیلیب ۳۰ مینگ ته آت قوی ایچکی و تیوه قولگه کیرتدیلر. بو حمله نتیجه سیده بشقه قاتیلگن لر بیلن کتوپراق کوچلی بولب چوگای و قرا قم کبی بیرلرگه ایگه بولدیلر. اصلاً هدف اوتیکان ابدی قرشی لرگه اوغوز تورکلری چیقدی. ۶۸۲ ییلده اوغوز تورکلری بیلن اوروش قیلیب موفقیت قازاندی. اوتیکان گه ایگه بولدیلر. قوتلوغ قاغان صفتیده اعلان بولیب ایلتریش عنوانی بهریلدی.

قوتلوغ قاآن ایکی اوکه سی کاپاگان و توسیو نی یابغو (یاردمچی)
 تعین قیلدی . استقلال نینگ قولگه کیتیریش و کوک تورک دولتی نینگ
 قورولیشی اثناسیده بیرینچی پلانده بیر آلگن تونیو کوک نی " آیفوچی " دولت
 مشاوری تعین قیلدی و اردو نینگ توزاتیشی اداری و دیپلوماسی ایشلرنی
 اونگه تاپشیردی . بو شکله کوک تورک دولتی نینگ تشکیلاتی قوربلد
 ی . ینگى قاآن لیک نینگ یعنی کوک تورک دولتی نینگ هدفی بیلی ابدی
 بیرینچی هدفی چین نینگ اوستیگه حمله قیلش ابدی . ۶۸۲ ییل دن ۶۸۷
 ییلی گه چه چین دولتی نینگ اوستیگه ۴۵ مرتبه حمله صورت تاپتی . هر
 بیر حمله ده ه چین اردوسی مغلوب بولگن و او ولایتلرگه کوک تورک دولتی
 ایگه بولدی .

یادگارلیکلرده بو توغریده " تنگری بیورگنی اوچون دشمن لرنی اطاعت
 گه آلگن تیزه سی بولگن گه تیزه چوکتیرگن باشی بولگن لرنینگ باشینی خم
 قیلدیگن ابدی . تورک توره سینی (عنعنات) تکرار تیریلتیگن ملی قهرمان
 قوتلوغ قاآن اوتوکان توپراقلریگه آچنیگی بوری باشلی سانجاق (بیرق)
 آستیده ۶۹۲ ییلیده اولدی .

قوتلوغ قاآن اولگنده اوغیللری هلی یاش ایدیلر . بیلگه ۸ و
 کلتیگین ۷ یاشیده بولگنی اوچون اوکه سی قاپاغان تختگه اولتیردی .
 قاپاغان هم تونیو کوک نینگ یاردمی بیلن کوپ فتح لر قیلیب کتته سیاستچی
 صفتیده تانیلدی .

قاپاغان نینگ سیاستیده اوچ مهم مقصود کوزلنگن ایدی :

- ۱- چین دولتیگه باسیم اوتکزیش: بونینگ هم ایکی سببی بار ایدی. کوک تورک دولتی نینگ خوفسیزلیگینی تامینلش وتورک اولوسی نینگ آزیق-آوقت گه بولگن احتیاجینی برطرف ایتیش ایدی.
- ۲- چین نینگ هر تامانیده یشه یدیگن تورکلرنی بیرلشتیریپ تورک اردوسی و تورکلر اقتصادینی کوچلتیریش .
- ۳- آسیا قاره سیده تورکلر بیرلیگینی تامینلش.

۶۹۸ ییلده قاپاغان اوز هدفلریدن ایکی سیگه موفق بولگن ایدی. اوچینچی هدفیگه موفق بولیشی اوچون ماورالنهر گه ایگه بولیشی کیرک ایدی. بو هدفگه ابرپشیش بیرینچیدن چین ،تورک قوملری اورته سیده نفاق تشلب اولرنی اوروشگه ترغیب ایتگنی وماورالنهرگه اسلام اردو سینینگ باستیریپ کیرگنی باعث قیین ایدی.

کوک تورک دولتی ایچیده تورک قوملری تمانیدن بعضی عصیانلر کوتیریلر ایدی. اما کتته عصیان اوغوز تورکلری تمانیدن ۷۱۴ ییلده اجرا بولدی ، قاپاغان جوده آغیر وضعیتده قالدی . اوغوز تورکلری قرشی سیگه اوروشیب موفق بولدی. یکه اوزی قه یته یاتگه نیده باییرکو تورکلریدن بیر کیشی تمانیدن ۷۱۶ ییلده قتل ایتیلدی.

قاپاغان اولگندن سونگ اوغلی اینال بوگو تختگه اولتیردی . لیکن اینال بوگو آته سی و ابه سی کبی سیاستنی بیلمس ایدی. آز مدته دولت کوچ

سیرلندی. تورک اولوسی اینال بوگو دن تختنی قوتلوغ قآن نینگ اوغیللری بیلگه و کلتیگین گه بیریشینی التماس قیلدی. اما اینال بوگو اوشبو التماس گه ردجوابی بپردی. سونگره اینال بوگو نینگ ایناغه و قرینداشلیرى تورک اولوسی بیلن اینال بوگو قرشی سیگه فتنه اویشتیریب تختگه ایگه بۆلدى. بیلگه ۷۱۶یلده قآن بۆلدى. کلتیگین ایسه کوک تورک دولتی اردو سی نینگ باش قوماندانی بۆلدى. ۷۰۵ ییلیدن بیری عالی محکمه اعضالیگی وظیفه سینی بجرکن بیلگه قآن نینگ قه بین آته سی تونیوکوک گه آیغو چی لیک دولت مشاورلیگی وظیفه سی بېرېلدى.

بیلگه قآن تورک ملتی نینگ وضعیتی و اوزی نینگ تختگه کبلیشینى

بونده ی بیان اهته دی

"تنگری تورک اولوسی یشه سین دیب مینی تختگه اولتیرغیزدی. بیگید ک ایچکید ک و کییگید ک نرسه سی بۆلمه گن اولوسگه قآن بۆلدیم. آته میزو ابه میز نینگ چیقارگن تورک اولوسی نینگ آتی سانى اونوتلمه سین دېب اوکم کلتیگین بیلن کیچه وکوندوز یاتمای چاپیب ایشلادیک".

بو ایکی اکه اوکه بیلگه بیلن کلتیگین نی اوغوز تورکلری اوغوز تورکلری و قزلوق تورکلری عصیان کوته ریب کوچلسیزلنتیرماقده ایدی. بو عصیانلرنی هم یاتدیریشگه موفق بۆلدى. اوغوزتورکلری چین چېگره سیگه چه کبیشگه مجبوربولدېلر.

بیلگه قآن تورک اولوسی نینگ بیر آز اوزی نی ییغیب آلیش گه احتیاجی بۆلگینى حس قیلیب چیندن بارش التماس قیلدی. چین تورک اولوسی نینگ بو یمان حالتینی اوزیگه یخشی فرصت بیلپ ۷۲۱ ییلده کی

اوشبو بارش ایسته گی که اوچ یوزمینگ کیشلیک اردو بیلنحملة قیلیب جواب بیردی و بو نینگ یانیده تاتابیلر باسیملر کبی تورک اولس لری نی الاتیب اوز صفی که آلگن ایدی . اما تونیوکوک کبی بیر سیاست متخصصینی اوزبانیده آلگن بیلگه قآن بیرینچی دن تورکی قوم لرگه حمله قیلیب اولرگه ایگه بۆلدی لر . سۆنگره چین دولتی نینگ اوستیگه ۱۰ مرته حمله قیلیب مذکور حمله لر نتیجه سیده چین نینگ لیانگچو کانچو و یانچو ولایت لریگه ایگه بۆلدیلر . اوشبو اوروشلر نتیجه سیده تورک اردو سی نینگ باسیمیکه طاقت قیلامای بارش تیلاماق که مجبور بۆلدی . نهایت ۷۲۴ ییلیده بارش شرطنامه سی امضاً بۆلدی .

بیلگه قآن نی اولوسی اوچون ایکی فکری بار ایدی .

- بیرینچیسى تورک توپراغیده کی شهر لراطرافینی دیوار قیلش .
- ایکینچیسى بودیست و تائایست دینلری نینگ عبادتگاه لرینی توزاتیپ اوشبو دینلر نینگ فلسفه سینی تورک اولوسی ارا رواجلنتیرش .
- تونیوکوک بو فکر که قرشی بۆلگه نینی شو شکلده آچیقله کن : " تورک اولوسی نینگ سانى چین اولوسی نینگ بیر فیصدی هم بۆلمگنی اوچون دیوار آراسیده یشه شی ممکن ایمس . بودیست و تائایست دینلری هم تورک ملتى ماس ایمس . تورک اولوسی اوشبو دینلر بیلن مشغول بۆلسه اوروشلرگه مغلوب بۆله دی .

تونیوکوک جوده عقل لی بیلگه سیاستچی ایدی . بیلگه قآن نینگ فکریگه شو سببدن قرشی چیقر ایدی که تورک اولوسی نینگ سانى آز دشمن نینگ قرشی سیگه هر زمان تعرض که بۆله آلمایدی . دشمن حمله قیلگنده

کوچی بیتمه گن صورتده آرقة گه چبکینیپ توره دی و فرصت تاپگندن سۆنگ تعرض قیله دی. تورک اولوسی هر زمان بو شکله اوروشلرگه موفق بؤلگن. تونیوکۆک عصری نینگ کتته قسمینی سیاست و تورک اولوسی نینگ استقلاللی اوچون اوروشلر ده صرفله دی. بویوک تجربه گه ایگه بیر نظامی سیاست آدمی بؤلگنی اوچون فکرلری بیلگه قان تمانیدن قبول ایتیلدی.

تونيوکۆک:

اوشبو بویوک سیاستچی تونیوکۆک حقیده حاضرگه چه پیترلی بیلگه ایگه اېمسیبیز. ایسکی اثرلردن کونیمز گه چه کیلگن بیلگی لردن ۷۲۵ ییلی دیر که اوشبو بیلگی بیزلرنی تونیوکۆک باره سیده آزگینه ایدین قیلگن. او نینگ تاریخده چین دن کیلگن ایلچی گه ترجمانلیک قیلگن ایکنلیگی ایتیله دی. بوندن بشقه معلومات بۆلمه گنی اوچون ۷۲۵ میلادی ییلده اولگن دیب تخمین قیلینه دی. تونیوکۆک تورک اولوسی اوچون بیر قان ایدی. چونکه بشقه تورک قانلریگه کوره او حربی و سیاسی ساحه لرده بویوک تجربه گه ایگه ایدی. چین نینگ اینگ ایسکی اثرلریده تونیوکۆک باره سیده کۆپ مهم سوزلر یازیلگن. تونیوکۆک باشاری کورساتکن بوتون تورک قان لریگه یاردم ایتکن بیر شخصیت دیر. تونیوکۆک نی یانیگه آلیب مجادله قیلگن قانلرموفق و تونیوکۆک نی یانیگه آلمای مین من دیب مجادله قیلگن قانلر ایسه ناکام بؤلگنلری معلوم. چونکه تونیوکۆک چین سیاستیگه کلتور و مدنیتینی یخشی بیلرایدی. ۷۳۲ میلادی ییلده تیکلنگن کلتگین یادگارلیگی ده هم تونیوکۆک باره سیده بحث قیلینگن.

کلتیگین:

کلتیگین ۷ یاشرلیگیدن بهری تورک ملتى نینگ استقلالى اوچون مجادله قیلر ایدی. بو سببدن تورک و چین اثرلریده یخشی سوزلر بیلن کلتیگین باره سیده بحث قیلینگن. اولوس سیور و اولکه سیور کلتیگین ۷۳۱ میلادی ییلیده ۴۷ یاشیده اولگن. کلتیگین اولگندن سونگ اولکه گه خلق ارا بویوک یاس و نا امیدلیک سایه سالگن. کلتیگین تورک اولکه سی و تورک اولوسی اوچون بویوک مجادله لر قیلگنی اوچون تورک اولوسی اونى کۆپ سیور ایدی. شو سببدن تورک اولوسی و اکه سی بیلگه قاآن تمانیدن ۷۳۲ میلادی ییلیده یره تیلگن آده ده اونینگ شانیکه لایق سوزلر یازیب قالدیرگن. اماچین دولتى تمانیدن کیلگن مکتوبده بیرینچیدن تورک اولوسی و بیلگه قانگه تسلیت بیلدیریب سونگره کلتیکین آتیگه تیکلنگن یادگارلیگ نینگ بیر تمانیده چین یازووی یازیلیشى التماس قیلینگن. چین دولتى نینگ اوشبو التماسی تورک اولوسی و بیلگه قاآن تمانیدن قبول ایتیلیب کلتیگین یادگارلیگی نینگ غرب تمانیده چین یازووینى یازگنلر. کلتیگین نینگ اولیمی اکه سی بیلگه قاآن و تورک اولوسینی کۆپ مایوس قیلگن. شو سببدن بیلگه قاآن اکه سی کلتیگین اوچون شو سوزلرنی ییغلب یازگن:

"کیچیک اوکم کلتیگین اولدی. کوزار کوزیم کورمس بولدی، بیلر بیلگیم بیلمس بولدی. تقدیر تهنگری تعالی نینگ دیر. کیشی اوغلی اولماق اوچون یره تیلگن دیر. قربدیم کوزدن یاش، یورکدن فریاد کیلیب ییقیلدیم، تورک اولوسی قان ییغله بدی."

بیلگه قآن:

بیلگه قآن ایکی بویوک یاردمچی سی کلتیگین و تونیو کوکنی قولدن
 بهرگندن سۆنگ کیتون و تاتایلر نینگ قارشى سیگه آلگن باشاریلری دن بشقه
 مهم اجرائتی کتوریلمگن دیر. اینگ سۆنگ بیلگه هم ۷۳۴ بیلده وفات
 قیلدی. بیلگه قآن کوپ ملتچی و بویوک سیاستچی بیر انسان ایدی. تورک
 دولتینی اوزایاغی اوستیگه استوار توره آلیشى اوچون کوپ مجادله لر
 قیلگن. اوزاق بیللر اولوسی گه خدمت قیلگن بیلگه قآن نینگ اینگ کتته
 فضیلتی اولوسی گه اعتماد قیلیب اوزحلقینی سیو گنی ایدی.

ای تورک اولوسی

" یوقاریده کوک چوکمگنده و اشاغیده بیر تیشیل مه گنده سینینگ ایلینگ
 نی (دولتینگ نی) هیچ کیم بوزه آلمه یدی. " دېب تورک اولوسی نینگ
 کوچلی بیر ملت بولگنینی بیلدیرماقچی بولگن.
 بیلگه قآن نینگ اولیمی تورک اولوسینی چکسيز درجه ده پریشان قیلدی.
 ۷۳۵ بیلده بیلگه قآن آتیگه بیر آبدە (یادگارلیک تاشی) تیکلندی. آبدە ده
 گوزل سوزلر بیلن بیلگه قآن اېسلنه دی. ینه چین حکمداری نینگ آرزو -
 التماسی بیلن آبدە نینگ غربی تمنایگه چین تیلیده یازیلە دی.

بیلگه قآن نینگ ایکی اوغلی بار ایدی. بیرینچی اوغلی نینگ آتی
 تورک بیلگه قآن و ایکینچی اوغلی نینگ آتی تهنگری خان ایدی. بیلگه
 قآن اولگندن سۆنگ بیریکه اوز عایله اعضالردن بیرى کوتربلیشى کیرک
 ایدی. فقط بیلگه قآن نینگ اوغیللری تورک بیلگه قآن و تنگری خان اولکه

نی اداره ایتیش یاشلریده اېمس اېدېلر . شو سېیدن تورک اولوسی نینگ ایسته گی بیلن بیلگه قآن نینگ خاتینی پوفو تخت گه اولتیردی . بیلگه قآن نینگ خاتینی تونیو کوک نینگ قېزی اېدی . تونیو کوک اوزی موفق بیر قوماندان بولسه هم قېزی دولتنی باشقارالمه دی . تورک اولوسی ارا ایچکی نزاعلر تاپیله باشله دی . کوک تورک اولکه سی گه نفاق توشدی و اوشبو فرصتدن استفاده قیلیب اویغور ، باس میل و قزلوق تورکلری دولت گه ایگه بولیب اداره نی قولگه آلدېلر . بیر زمان گچه باس میل حکمداری قآن (پادشاه) بولدی . بیر نیچه مدت سۆنگ باس میل حکمداری نی اورتیه دن کوتاریب اویغور حکمداری قوتلوغ کول بیلگه ۷۴۵ ییلیده قآن (پادشاه) بولدی . یعنی اوشبو تاریخ دن سۆنگ اویغور دولتی قوریلدی .

تورینچی فصل

بینگو تاش ادبیاتی

تورک اولوسی، تورک تاریخی و تورک آتی بیرینچی بار یازیلکن یازوو دیر. . . بیر ملت نینگ ملت بولیشی اوچون بیرینچی ده تاریخی و تیلی بولیشی کیرک. یعنی بیر ملت نینگ ملت بولگنی نینگ اثبات قیلش اوچون تاریخی شجره و اسناد گه ایگه بولیشی کیرک. ۱۴۵۴ ییل ایلگری یازیلکن اوشبو بینگو تاش ادبیاتی و بینگو تاش لری بوتون تورک ملتی اوزبیک، تورکمن، قزاق، اویغور، قراچای، قیرغیز و . . . لر نینگ بویوک بیر ملت لیگی و یوکسک بیر مدنیت گه ایگه بولگن لیگی نینگ تاریخی حجتی دیر.

کوک تورک امپراتورلیگی چاغیده باشقه بیر ادبیات اورتی گه کهلگن. بینگو تاش ادبیاتی آتی بیرلگن اوشبو ادبیات بوتون تورک اولوسی نینگ بیرینچی یازمه ادبیاتی دیر.

بینگو تاش: دایمی و ابدی تاش معناسیده دیر. کوک تورکلر چاغیده قآن لر وفات قیلگندن سونگ اولر آتیگه تورک اولوسی تمانیدن تاشلرگه اولرگه بغیشله نیب گوزل سوزلر و اولگن کیشی نینگ گپلریدن اقتباسلر یازیلدی. اوشبو سوزلر تورک اولوسی ارا ابدی قالیشی اوچون مذکور آبدی لرگه " بینگو تاش " دپ نام بهرگنلر. کوک تورک دولتی چاغیده یازیلیب تیکلنگن

اوشبوتاشلر اورخون دریاسی اطرافیده بؤلگنی اوچون اورخون تاشلری هم دیب
اتلگن. اویغور تورک دولتی چاغیده یازیلیب تیکلنگن تاشلرگه ایسه اویغور
بینگو تاش لری آتی بیریلگن. بینگو تاشلر اطرافی دیواریلن اوره
لگن. ۱۹۰۰ متر مربع بیرنی اوز ایچیگه آلگن کنته بیر ساحه ده تیکلنگن.

کوک تورک بینگو تاشلری

- ۱- ماخان قآن
 - ۲- چویرین
 - ۳- حویتو تامیر
 - ۴- ایشبارا تامگن تارکان
 - ۵- کول ایچ چور
 - ۶- آلتون تامگن تارکان
 - ۷- تونیوکوک
 - ۸- بیرینچی اورخون (کلتگین)
 - ۹- ایکینچی اورخون (بیلگه قآن)
 - ۱۰- نالاجیا
 - ۱۱- ایحه نور
 - ۱۲- خانگی دی
 - ۱۳- تالاس
- یز تاریخی بیلگی لریمیز نینگ برچه سینی اوشبو یادگارلیک تاش لردن
قولگه کیتیرگن میز.

ایسکی دور لرده آته لریمیز تاریخی بیلگی لر و او چاغده بولگن مهم مساله لر ویا تورک اولوغ لری نینگ قیلگن مهم ایشلرینی تاشلرگه یازر ایکن لر . شو اوچون آتی نی هم بینگو تاشلری یعنی ابدی تاشدبب ناملب بیزدن کهنگی اولاد لریمیز گه میراث قالسین دبب امید قیلگن لر . بوکون ایگه بولگنیمیز تورک تاریخی بیلگی لری نینگ کۆپینچه سی اوشبو آبدە لردن آلینگن بیلگی لر دیر . کوک تورک چاغی ده کی یازیلگن تاشلر گه " اورخون تاشلری (آبدە لری) " ویا " کوک تورک بینگو تاشلری " اویغور تورکلری چاغیده یازیلگن تاشلرگه ایسه " اویغور بینگو تاشلری " آتی بیرلگن . شو نینگ اوچون اوشبو آبدە لرگه بوتون تورک ملتی صاحب چیقماقده .

کوک تورکلرگه تہگیشلی دولتلر و ییل لر

۱. کوک تورک دولتی (۷۴۴-۵۵۲)

بومین قآن (۵۵۲)

غرب کوک تورک دولتی (۶۵۹-۵۸۵) شرق کوک تورک دولتی

ایستہ می (۵۵۲ - ۵۷۶) ایشبارا (۵۸۱ - ۵۸۷)

۲. کوک تورک دولتی (۶۸۰ - ۷۴۴)

قوتلوغ قآن (۶۸۰-۶۹۲)

قاپاغان قآن (۶۹۲-۷۱۶)

بیلگہ قآن (۷۱۶-۷۳۴)

بیلگہ قآن نینگ خاتینی پوفو خاتون (۷۳۴ - ۷۴۴)

کۆک تورکلرده ییل لر نینگ آتی:

کۆک تورکلراون ایکنکی ییل گه اون ایکی حیوان نینگ آتی نی بیرگن لر. اون ایکی تورک قومی اوشبو حیوان لر آتی بیلن بیلینر ایکن. بو کون هم تورک اولوسی و باشقه بعضی خلقلر آره سیده ییل لر نینگ آتی حیوانلر آتی بیلن ناملنه دی بو هم کۆک تورکلردن میراث قالگن.

۱- سیچان = چیشقان

۲- اود = اوکوز

۳- پارس = پلنگ

۴- تابیشقان = تاوشقان

۵- لو = اژدها

۶- بیلان = بیلان

۷- یونت = آت

۸- قوی = قوی

۹- بیچین = میمون

۱۰- تکاگو = تاووق

۱۱- ایت = کوچیک

۱۲- تونگوز = دونغیز

ییل نینگ آی لری آتیگه ایسه بیرینچ , ایکینچ , اوچونچ تورتینج شکلیده اون ایکنکی گچه دوام ایتدی. کۆک تورک چاغیده ییل قویاش گه کوزه حساب بۆلر ایدی. اویغور , کۆک تورک , بلغار کبی ایسکی کتابه لر

اوشبو تقویم اساسیده یازیلکن دیر. اوشبو ییل آنلری حاضرگچه هم سقله نیپ قالگن.

کوک تورکلرده اولیم مراسمی :

کوک تورکلرده اولیم مراسمیگه " یوک " آتی بیرلگن ایدی. کوک تورکلرده اگر بیر کیشی اولسه اونینگ اولیگی بیر چادر (خیمه) نینگ ایچیگه قوبردیله هر کیم اولیگ آتی گه بیر قوی ویا بیر آت سوییب قربان قیلیب چادر نینگ تشقری سیگه قوبر اېکنلر. هر کیم آت لرنی بیستی مرتبه چادر نینگ اطرافیده فریاد بیلن ییغلب ایلنتیرر ایکن. چادر نینگ اطرافیده ییغلب ایلنگونچه یوزینی کیسیب ، قانه تیپ قان بیلن کوز یاشی قوشیلیب آقر اېکن. " قان ییغله ماق " سوزی اوشبو دوردن قالگن بولیشی ممکن. سونگره اولیکنی کومماق اوچون اویغون بیر کون نی بیللی قیلر اېکن لر. بیراو اگر بهار ویا یاز آی لرده وفات قیلگن بولسه ، اونینگ جسدینی درختلرپراغلری توکیلگینچه کوممه ی قوبر اېکن لر. اگر کوز ویا قیش آی لریده اولگن بولسه اونینگ اولیگی نی درختلر پیراق آچگینچه کوممه ی قوبر اېکن لر. اولیک نینگ کومیلر کونی پتیب کیلگنده بیرینچیدن اولیکنی آتی نی اوتگه یاندېرېب کولینی وياشقه نرسه لرینی اولیک بیلن بیر بیرده کومراېکنلر. اولگن کیشی اوروشلرده نهچه کیشینی اولدېرگن بولسه قبری نینگ اوستیگه اوشنچه تاش تیکردیلر. اولیک کوميله دېگن کونی بوتون قرینداشلری ییغلیب قربان سوییب و قبر نینگ اطرافیده آت چاپتیرب ، یوزینی کیسیب فریاد بیلن ییغلرلر اېکنلر. قبر نینگ اوستیگه تاش تیکرلرمیش تیکیلگن تاش نینگ معناسی شو ایمیش اگر بیر انسان تمنیدن اولدیریلگن بولسه اولگن انسان او دنیا ده اولدیر گن انسان نینگ یتیمی بوله دی .

کوک تورکلر ده اؤلیم مراسمیگه " یوک " اؤلگن کیشی اوچون ماتم توتکن کیشی گه " یوگچی " و اؤلیم اوچون ییغلاگن کیشی گه ایسه " سیگیتچی " دېگنلر.

تورک اولوسی اوچون بۆری نینگ اهمیتی

(بوزقورت)

- تورکلر نینگ اۆرتنه آسیا ده افسانوی یول کورسه توچی سی و رهبری سنلگن

بۆری بیلن تورک ملتی مناسبتی حقیده تورلی فکر لر بار. دنیا بویلب تاریخیچیلر بو باره ده خیلمه خیل فکرلربیان قیلگن اېتگنلر. اۆرتنه آسیا تورکلری نینگ اسلام دن آلدینگی داستان لریده بۆری آتی کوپ ذکر اېتیلگن. داستانلرده تورک اولوسی نینگ کوچ . قوتینی تمثیل قیله دی. بۆری نینگ باشی ایسکی تورکلرده اردو نینگ نشانی بولگن.

بۆری نینگ باشینی اردو نینگ سمبولی قبول قیلیش لری نینگ سببی ایسه بۆری نینگ قوی ، تیز وجسور بیر حیوان بؤلگنی دیر. شو سببدن چین لیک لر تورک عسکر لریگه بۆری دېیرایکن لر. اسلامدن آلدین اوغوز تورکلری اردوی سی هم " بۆری سیسی اوروش نعره میز بؤلسین " دېب جنگلر ده حمله قیلگنلریده بۆری نینگ سیسی نی تقلید قیلیب هجوم قیلر ایکن لر. شو سببدن تورک داستانلریده بۆری عنصری موجود. " بوزقورت داستاننی " یعنی بۆری داستاننی معناسی ده دیر.

اورخون- ینیسی آبدہ لری

کوک تورکلر و اورخون - ینیسی آبدہ لری توغری سیدہ دنیا عالم لری
تمانیدن هر تمانله مه تېکشیرو ایشلری آلیب باریلگن.

" روس خدمتچی سی ریمیزوف ، سویدن لیک صاحب منصب یاگن
سترلینبرگ ، میسیر شمیدیت ، گریکوری سپاسیکی ، روس سیاح و
یازرچیسی ن. م. یدر ینیتسیف دنمارک لیک یلهیلیم تامسن کبی متخصص لر
و باشقه تورکیه ، چین ، فنلند ، هنگری ، انگلیس ، آلمان و باشقه بیرقطار
متخصصلرمذکور آبدہ لر اطرافیده تحقیق لر قیلیب اثرلر یازگن لر .

کوک تورک آبدە لردن آیینگن کوک تورکچه، متنلر نمونه لری :

متن : تنگری تیگ تنگریده بولمش تورک بیلگه قآن بو اودکه اولورتوم .
صمیمین توکتی ایشیت گیل اولایو اینی ایگونوم اوغلانم بیریکی اوغوشوم
بودونم بیریه شاداپیت بیگ لر بیریه ترقّت بو بروق بیگلر

ترجمه : کوک ده کی تنگری (خدا) گه اوخشاتیلپ یاراتیلگن تورک بیلگه
قآن گپ لریمنی سۆنگ گه چه ایشیت (قولاق سال) بوتون تورک اولوسی
اوغول لریم آپه سینگیل اکه اوکه لریم شمالده تورکان لر جنوب ده شاداپیت
بیگلر بیرلش گن

متن : توقوز اوغوز بیگ لری بودونی بو صمیمین ایدگوتی ایشید قتیغدی
تینگله : ایلگرو کون توغسیققه بیرگی گرو کون اورتوسینگرو قریغارو تون
اورتوسینگارو انده ایچره کی بودون کوپ ایتدیم .

ترجمه : توقوز اوغوز بیگ لری و اولوسی بو سۆزیمنی یخشی ایشیت و عقل
لی بیر شکله تینگله . شرقده قویاش نینگ چیققن بیرگی، جنوب ده قویاش
نینگ اورتده ده بولگن بیرگی، غرب ده قویاش نینگ باتگن بیرگی شمال ده
ایسه کیچه نینگ اورتده سی گه چه بولگن چبگره لر ایچی ده کی اولس نینگ
برچه سی مهنکه قره شلی دیر . بونچه اولس نی بیرلشتیردیم

فایده لنیلگن منبعلر:

- ۱- تاریخ ایچینده تورک دیلی (تیلی) پروفیسور مصطفی اوزقان -
میلادی ۱۹۹۹
- ۲- بویوک تورک کلاسیک لری انسکلوپیدیسی بیرینچی جلد -
میلادی ۱۹۸۵
- ۳- اوزبیک شاعرلری بیرینچی جلد آخان بیانی - ۱۳۶۰ هجری شمسی
- ۴- داللوگ انترنیت صفحهسی
- ۵- عالی اوقوویورتده ، تحصیل چاغیده مولف طرفیدن آلینگ درس نوت
لری- اماسیا - تورکیه
۶. تورک تاریخی انترنیت صفحهسی

مولف حقيده

۱۳۵۳ هجري شمسي ييلي ميمنه
شهریده توغیلگن عبدالرحيم
معصومي، ابتدایي و اؤرتة تعلیماتني
میمنه شهریده گي عربخانه تجربوي
مکتبیده آلیب ، ابومسلم خراساني نامیده
گي لیسہ ني بیتیرگچ تحصیل آلیش
اوچون تورکیه گه باردی.

معصومي، تورک تيلي و ادبیاتي بؤیچه تورکیه نینگ اؤن دو قوزمايس عالي اؤقو يورتي،
اماسيا فاکولته سیده تحصیل کؤرپ اؤز وطنیگه قه یتدی. ا و حاضرگي کونده کابل عالي
اؤقو يورتي تیل و ادبیات فاکولته سي نینگ تورکي تیللردیيارتمنتیده اؤقوتوچي اوله راق
فعالیت آلیب باره دي. عین زمانده عبدالرحيم معصومي معارف وزیرلیگي نینگ اؤزبک
تيلي بؤیچه کمیسیوني عضوي و آیدین افغانستان فرهنگي انجمني معارف بؤلیمی
مسؤولي صفتیده ایشله یدی.